

Види та етапи міжнародної міграції: історико-соціологічний огляд

Ровенчак О. А.

Стаття присвячена розгляду основних причин виникнення, територіальних особливостей та хронологічного розвитку найзначніших світових міграційних потоків середини XIX – кінця XX ст.. Також викладено характерні риси історичних видів міжнародної міграції та хронологічні етапи сучасної міграції.

The article is devoted to the problems of main reasons, geographical issues and chronology of the most considerable world migration flows from middle XIX till the end of XX century. International migration historical types features and contemporary international migration chronological stages are also studied below.

Міграція¹ завжди була і залишається частиною світової історії. Витоки її лежали у необхідності пошуку нових земель через виснаження природних ресурсів і збільшення кількості населення на всій території Земної кулі. Пізніше міграція стала одним із засобів (а згодом і наслідком) колонізації малорозвинутих регіонів багатими країнами-метрополіями. Створення національних держав та впорядкування кордонів між ними дало можливість фіксувати та обліковувати перетини цих кордонів, тобто, власне міжнародну міграцію. Подальший розвиток все ще неконтрольованих міграційних процесів спричинив потребу перейти від звичайного обліку до контролю, а потім — і до певного обмеження міжнародної міграції з метою збереження етнічної і культурної цілісності та унікальності окремих національних держав від почасти негативного впливу як імміграції² (у випадках

¹ **Міграцією** ми вважаємо перетин адміністративного кордону, добровільний чи примусовий просторовий рух осіб чи груп осіб від місця (країни) виїзду до місця (країни) в'їзду за наявності або відсутності законних підстав, на певний період часу або назавжди, що може вести за собою зміну постійного місця проживання; цей рух включає в себе еміграцію та імміграцію. Звідси **мігрант** — особа, яка здійснює міграцію.

² **Імміграція** — перетин адміністративного кордону, добровільний або примусовий в'їзд осіб чи груп осіб на місце (чи в країну) призначення (або нове місце проживання) на законних або незаконних підставах, на певний період часу або назавжди.

творення мультикультурних суспільств), так і еміграції³ (при виїзді з менш розвинутих держав їх найпрогресивніших людських ресурсів). У статті стисло викладено основні причини виникнення, територіальні особливості та хронологічний розвиток найзначніших міграційних потоків у розрізі історії періоду з середини XIX до кінця XX ст., виділено етапи їх розгортання. Автором також систематизовано міграційні потоки за певними критеріями та розглянуто питання створення та функціонування організацій із захисту прав мігрантів (включно з біженцями). Крім того, подаються авторські визначення основних рядоутворюючих понять та етапів міжнародної міграції.

В. Іноземцев виділяє два історичні види міграції: 1) *переселення кочових племен та народів* (неодноразові хвилі міграції кочівників, які котилися Індійським субконтинентом, постійні вторгнення кочівників до Китаю, монгольська навала, “велике переселення народів”), які на відміну від переміщень другого виду не супроводжувалися встановленням нових соціальних порядків; переселенці здебільшого втрачали зв’язки з батьківщиною та, як правило, асимілювалися з корінним населенням; 2) *зовнішня експансія зрілих соціальних систем* (експансія Єгипту до Передньої Азії; Ассирії та згодом Персії до Фінікії, Закавказзя, Малої Азії та Греції; вторгнення елінів та македонців до Азії та Північної Африки; становлення Римської імперії та масштабна міграція латинян до її периферійних районів; експансія арабів, що зупинилась лише у Південній Франції і, нарешті, європейська колонізація Америки, Австралії та окремих регіонів Азії, що почалась у XV-XVI ст.) [5; с. 64].

До XIX ст., коли населення планети складало менше 2 млрд. осіб найзначніші потоки ініціювалися колоніальними державами, так званими традиційними країнами імміграції (США, Канада, Австралія, Нова Зеландія, Аргентина, Бразилія, Південна Африка та Родезія). З 1834 по 1937 р., з часу “офіційного” визнання незаконності рабства, Великобританією з Індійського субконтиненту було привезено більше 30 млн. осіб для роботи в колоніях [7, с. 150].

З середини XIX ст. бере відлік історія обліку мігрантів, розпочали її європейські держави, що фіксували кількість своїх емігрантів. Крім того, у цей же час формуються європейські нації-держави та оформлюються їхні кордони, і міграція стає уже не звичайним рухом населення, а таким просторовим рухом, що супроводжується перетином адміністративно-територіальних кордонів; у випадку міжнародної міграції — вже сформованих державних кордонів, наявність яких і уможливила фіксацію такого перетину.

Отже, можна вважати, що міжнародна міграція зародилася в середині XIX ст., хоча й до цього часу відбувалися значні переміщення населення. Імперії, що існували в Європі (Австро-Угорська, Німецька, Оттоманська, Римська чи Російська), відіграли свою роль у заохоченні, та спонуканні

³ **Еміграція** — перетин адміністративного кордону, добровільний або примусовий виїзд осіб чи груп осіб з місця (країни) проживання на законних або незаконних підставах на певний період часу або назавжди, що передбачає подальшу імміграцію

Відповідно **емігрант** — це особа, яка здійснює еміграцію, а **іммігрант** — особа, яка здійснює імміграцію.

народів до переміщення, часом як засобу територіальних зазіхань чи внаслідок численних війн. Саме з середини XIX ст. виникають нові міграційні потоки у напрямку заморських країн, внаслідок чого склалась чітка світова тенденція до еміграції. За різними даними, з 1821 по 1924 рр. біля 55 млн. європейців покинуло континент, і з них 35 млн. переїхали до США. З 1846 по 1924 рр. найбільші держави Європи — Великобританію, Італію, Австро-Угорщину, Німеччину, Португалію, Іспанію та Швецію — покинуло принаймні 43 млн. осіб, більше ніж 75% з яких переселилося до США. Загалом з 1846 по 1939 рр. Європейський континент покинуло не менше 60 млн. осіб, 2/3 яких осіло у США. Кількість тих, які мігрували протягом цього періоду, дорівнює приблизно 1/5 загальної чисельності населення країн еміграції на початку XIX ст. У Східній Азії внаслідок міграції робочої сили китайське населення Гонконгу, Індонезії, Таїланду та Малайзії до 1945 р. перевищувало 16 млн. осіб [7, с. 150; 13, с. 30–32; 5, с. 65; 15, с. 294].

Із зниженням контролю Оттоманської імперії на Балканах протягом цілих десятиріч, які передували Першій світовій війні, там посилювалися націоналістичні рухи і зросли потоки біженців, в основному мусульман на Південь і християн на Північ. Перші великі рухи відбувалися протягом воєн на Балканах у 1912–1913 рр. і включали масовий від'їзд приблизно 177 тис. мусульман до Туреччини і близько 70 тис. греків з Туреччини. Аби ввести елемент контролю у потоки біженців, Болгарія у 1913 р. досягла угоди з обміну населення з Туреччиною, яка привела до переселення приблизно 50 тис. осіб з кожної сторони. Це стало прецедентом для набагато більших обмінів населення, які мали місце між Грецією й Болгарією та Грецією й Туреччиною в середині 1920-х рр. Оскільки ці рухи населення були загалом обмежені регіоном Балкан, то, на відміну від сучасних, потоки біженців на Балканах мали незначний вплив на решту частини Європи [13, с. 30–32].

На початку 1920-х рр. як одну з перших міжнародних інституцій з проблем біженців було створено Верховний комісаріат для російських і вірменських біженців. Діяльність цієї організації пов'язується з іменем відомого норвезького дослідника Арктики, лауреата Нобелівської премії миру Ф. Нансена, завдяки якому в Європі змогла розвинути політика захисту біженців, яка ґрунтувалася на ідеї гуманності. Ф. Нансену вдалося здобути кошти і вибороти правові гарантії для прийому біженців. Він наполягав на тому, що біженцям недостатньо лише матеріальної підтримки; для забезпечення їх перспективи на майбутнє необхідним було надання елементарних громадянських прав. За його ініціативи Ліга Націй ввела так звані “нансенські паспорти” — тимчасові посвідчення особи для апатридів (осіб без громадянства) і біженців, що стало першим важливим кроком до створення норм з міжнародно-правового захисту біженців [3, с. 28]. Світова війна та ліквідація трьох багатонаціональних імперій неминуче призвели до появи груп людей, які хотіли змінити громадянство. Міграція була однією з проблем, які виникли в Європі за наступні два десятиріччя і з якими Ліга Націй, створена у 1919 р., повинна була боротися.

Основні рушійні сили заморської міграції із Центральної та Східної Європи мали переважно економічний, але певною мірою й демографічний та етнічний характер — політичне гноблення та етнічне протистояння (головним чином єврейські погроми в Росії). Територіальні зміни після Першої світової війни призвели до утворення нових етнічних меншин. Внаслідок масових міграцій у країни,

що зазнали поразки (Австрія, Болгарія, Німеччина та Угорщина), із втрачених ними територій прибуло близько 2 млн. осіб, а разом цим явищем було охоплено близько 5 млн. осіб. На початку 1920-х рр. внаслідок Лозанської угоди 1922 р., яка поклала край греко-турецькій ворожнечі перемістилось близько 1,5 млн. греків та турків. 0,5 млн. біженців “дала” Росія. Міжнародна міграція у заморські країни зменшилась внаслідок скорочення дозволеної еміграції у США (квоти для різних національностей), натомість збільшилася внутрішньоєвропейська, особливо у 1920-х рр., переважно у напрямку Франції та Бельгії. Із Польщі до Франції виїхало близько 500 тис., а з Чехословаччини — близько 200 тис. осіб. Між двома світовими війнами міжнародна міграція являла собою передусім міграцію робочої сили внаслідок значних втрат чоловічого населення у воєнні роки. З 1920 по 1930 рр. до Франції прибуло близько 2 млн. іноземних робітників. До 1931 р. у Франції нараховувалося 2,7 млн. іноземців (808 тис. італійців та 508 тис. поляків) [7, с. 56.].

Серед загалу європейських держав міжвоєнна Польща (включно з українською східною Галичиною) була класичним еміграційним краєм. Звідси у 1919–1938 рр. назавжди переселилися до країн Америки та Європи 1 млн. 13 тис. осіб [12, s. 12]. З території Західної України, починаючи з 1923 р., виїжджало майже 50% усіх польських емігрантів. Серед них було найбільше українців та євреїв, еміграцію яких заохочував тодішній польський уряд [17, с. 122–128].

У міжвоєнний період Європа зіткнулася з новими проблемами, пов’язаними з біженцями. Серед них головними були масові втечі з Німеччини через переслідування осіб неарійської нації (багато з них прямували на територію Палестини); війна в Іспанії, яка спричинила потоки біженців у Францію тощо.

Друга світова війна детермінувала виникнення такого феномену, як “імміграційне безумство” європейців, викликане складнощами післявоєнного періоду, що вилилося у пошуки “нового життя”. Війна викликала зрушення велетенських мас населення. На 1943 р. близько 30 млн. осіб (10% усього населення Європи) змушені були покинути місця свого проживання — потоки біженців, що виїхали внаслідок воєнних кампаній Німеччини, ідеологічно спрямоване переселення з політичних мотивів (репатріація етнічних німців із Австрії, Польщі та Румунії, депортація євреїв у Польщу та Радянський Союз), трудова міграція у Німеччину для підтримки військової економіки (з Польщі та держав Балтії). Згодом, після Другої світової війни, до країн Центральної та Східної Європи та Радянського Союзу з Німеччини було репатрійовано 4,7 млн. переміщених осіб та військовополонених. Друге інтенсивне, хоча й коротке, переміщення населення відбулось після поразки Німеччини та політичної реорганізації після Другої світової війни. Більше 12 млн. німців (7 — з Польщі, 3,2 — з Чехословаччини, 1,5 — з СРСР, 360 тис. з Югославії та 225 тис. — з Угорщини) переїхали до Австрії та Німеччини чи втекли туди. Крім того, 1,5 млн. етнічних поляків покинули СРСР, східну частину Польщі, 500 тис. етнічних білорусів та українців були переселені з Польщі до Радянського Союзу. Водночас відбувалися й інші переміщення населення (фінни — з Радянського Союзу, італійці — з Югославії, угорці — з Чехословаччини, Румунії та Югославії) [7, с. 50-56].

Безпосередньо після Другої світової війни (1945-1952 рр.) головною тенденцією міжнародної міграції була еміграція з Європи — із загальної кількості переселенців у 6,3 млн. осіб (крім біженців)

Європу покинули 4,5 млн. Основними країнами, з яких виїжджали емігранти, були Великобританія, Італія, Нідерланди, Іспанія і Португалія. Як і раніше, США приймали найбільшу кількість іммігрантів (1,1 млн. осіб), але імміграція до цієї країни вже не була домінуючою, як на початку XX ст. Іншими країнами імміграції стали Канада, Аргентина, Бразилія, Венесуела, Австралія, Нова Зеландія, Південна Африка та Ізраїль [11, с. 9-10].

3 липня 1947 р. розпочала свою діяльність Міжнародна організація з питань біженців (International Refugee Organization — IRO), завданням якої було координування заходів з надання допомоги біженцям і пошуку шляхів розв'язання їх проблем. Незважаючи на свою слабкість, IRO зуміла досягнути позитивних результатів у своїй діяльності: 1,5 млн. людей розпочали за її допомогою нове життя, передусім в Австралії, Канаді, США й Південній Америці [3, с. 28–29].

У 1949 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію про запровадження посади Верховного Комісара ООН з питань біженців (United Nations Higher Commissioner for Refugees — UNHCR). Спочатку він одержав мандат лише на три роки, який і дотепер продовжується ООН. У 1951 р. під егідою ООН було підписано міжнародну Конвенцію, в якій врегульовано питання статусу біженців. 1967 р. ця Конвенція була доповнена Протоколом, який поширює визначення біженців на осіб, що стали ними внаслідок конфліктів уже після закінчення Другої світової війни [14, с. 64–83].

У 1951 р. була також створена Міжнародна організація з міграції (МОМ), яка керується Статутом (прийнятий 1951 р., переглянутий 1989 р.). Основними функціями організації є забезпечення впорядкованої регульованої міграції населення з урахуванням специфічних потреб країн еміграції та імміграції; перерозподіл кваліфікованих людських ресурсів з метою економічного, соціального, культурного розвитку держав; організоване переселення біженців, переміщених осіб та інших груп населення, змушених покинути свою батьківщину; забезпечення можливостей для урядів та неурядових організацій обмінюватись досвідом, координувати дії в галузі міграцій. Основними напрямками допомоги виступають: для біженців — оформлення документації в країнах першого перебування і переселення до третіх країн, медичне обслуговування, мовна та культурна підготовка; для міжнародних мігрантів — консультування, медичний догляд і відбір, мовна підготовка, організація переїзду, допомога в підборі житла, фінансове сприяння [7, с. 738].

Якщо у 1950–1960-х рр. біженці були переважно з Європи (згадаймо сумні події 1956 р. в Угорщині, 1968 р. у Чехословаччині), то на початок 1970-х рр. стало очевидним поширення цієї проблеми на країни так званого третього світу [3, с. 29].

Серед країн Південної Америки основною країною імміграції з Європи у XIX – першій половині XX ст. була Аргентина; вона ж приваблювала іммігрантів з сусідніх країн. У 1950-х рр. Буенос-Айрес перетворився на локальний центр промислового розвитку та сфери обслуговування. Венесуела, Коста-Ріка і Мексика також вважались традиційними країнами імміграції для громадян сусідніх країн (Колумбії, Нікарагуа, Гватемали). В 1960-х рр. напрямки міграцій у регіоні змінюються: жителі Латинської Америки все частіше мігрують до США, а країн Карибського басейну — до Канади; міграція ж між Мексикою та США традиційно охоплювала найбільшу кількість осіб.

Будучи нафтовидобувною країною, Венесуела внаслідок нафтової кризи 1970-х рр. пережила економічне зростання та запровадила політику залучення до роботи у своїй промисловості іноземних спеціалістів та фахівців у технічній сфері. За період 1970-х – 1980-х рр. кількість мігрантів з інших країн Латинської Америки до Венесуели зросло втричі; ця країна притягувала іммігрантів практично зі всіх регіонів субконтиненту.

В 1970-і рр. в Аргентині, Чилі та Уругваї вибухнули політичні та економічні кризи, які спричинили появу диктаторських режимів та значно посилили еміграцію з регіону до різних країн Латинської Америки (Мексика, Венесуела, Коста-Ріка), а також США, Канаду, Австралію та Європу [9].

Контакти, що були встановлені в колоніальну епоху, стали основою багатьох міжнародних міграцій у постколоніальному світі. Британія, наприклад, звернулась до програм запрошення гостьової робочої сили через зростаючий попит на неї. Основними постачальниками закордонної робочої сили для Британії стали країни Південної Азії, що входили до Британської Співдружності. Вільне поселення та набуття громадянства у Британії ускладнилось після набуття чинності “Закону про іммігрантів у Співдружності” у 1962 р. У той час як інші держави Європи відкривали свої двері для іммігрантів, Британія вже намагалась їх закрити, проте пік азійської імміграції до Британії спостерігався якраз після цієї дати.

Після Другої світової війни найбільший вплив на Східну та Південно-Східну Азію мали США. Дислокація значної кількості американських військ у Південному В'єтнамі, Корейській республіці, Таїланді та Японії привела до встановлення шлюбно-сімейних зв'язків між військовими та місцевим населенням, що згодом вилилось у міграцію на територію США спочатку самих змішаних сімей, а потім й їхніх азійських родичів. Однак найбільшу кількість іммігрантів з Азії у цей час постачала для США країна, що певний час була їх колонією — Філіппіни, звідки щорічно до США емігрувало більше 60 тис. осіб.

Інший вплив на напрямки міграційних процесів мала військова присутність радянських військ в Афганістані. Тривалі військові дії в Афганістані спричинила міграцію мільйонів біженців до сусідніх Пакистану та Ісламської республіки Іран. Крім того, розділення Індійського субконтиненту (утворення держави Пакистану, а згодом і Бангладеш), перемога комунізму в Китаї, пізніше війни в Кореї та Індокитаї — все це привело до появи мільйонів переселених осіб [10, с. 147-148].

Специфічний характер мала міжнародна міграція у цей період на Африканському континенті. В 1960-і рр. тут відбулась демаркація національних кордонів і відповідно тільки тоді з'явилась межа між внутрішньою та міжнародною міграцією. Загалом африканську міграцію розділяють на доколоніальну, колоніальну та постколоніальну. В доколоніальну еру рух населення в Африці був пов'язаний в основному з екологічними умовами, внутрішніми війнами, природними катастрофами та пошуками земель для освоєння. До згаданих причин у колоніальну епоху додалась примусова міграція робочої сили до промислових центрів силами країни-метрополії. У 1963 р. в Південній Африці сім'ям робітників заборонили проживати в місцях розміщення підприємств. Це стало

початком нової ери міграції: робітники циркулюють між домом і шахтами, це і стало основною характеристикою ранньої постколоніальної міграції на Африканському континенті [1, с. 101-102].

У 1970-х – 1980-х рр. основною країною імміграції залишались США: між 1985 та 1989 рр. 90% іммігрантів, що прибули до США, походили з країн, що розвиваються. Цей відсоток стосовно Канади та Австралії становив відповідно 60 та 50% [7, с. 150]. Роль Латинської Америки дещо змінилась. Якщо раніше цей регіон був приймаючим для постійних мігрантів з Європи, то тепер він став постачати 20% з постійних іммігрантів до США. Змінилась також міграційна картина й інших частинах світу: 1970-і рр. стали початком масштабної міграції на основі контрактів. Спостерігались значні потоки з Азії та Південної Америки до США та Канади а також з Азії в країн Перської затоки, до чого спричинився нафтовий бум середини 1970-х у регіоні. Тоді ж більше 66% робітників в Арабських Еміратах були іноземцями. Етнічний склад австралійських іммігрантів також змінився: якщо раніше він був переважно європейським, то тепер став схилитись у бік азійського настільки, що до 1980-х рр. вже 40% тих, що іммігрували до Австралії, мали азійське походження. В Європі “економічне диво” ФРН дало можливість здійснити разом з менш розвинутими країнами Південної Європи програму “трудівник-гість”, внаслідок якої до Північної Європи приїхало 10 млн. працівників з країн Середземномор’я та ще 2 млн. з колишніх колоній. [11, с. 12; 7, с. 150].

Економісти вважають 1980-і рр. “втраченим десятиріччям” у розвитку країн Південної Америки. Аргентина та Венесуела, що традиційно приймали мігрантів, тепер, як і Мексика, стали постачати їх для США та Канади. За кількісними показниками ця міграція досягла свого піку між 1970-ми та 1980-ми рр. Міграція з країн Карибського басейну (Куби, Домініканської республіки) сягнула кульмінації між 1960-ми та 1970-ми рр., а з Гватемали та Нікарагуа — між 1980-ми та 1990-ми рр. До Канади з цього регіону іммігрували переважно англомовні громадяни Ямайки, Тринідаду і Тобаго, Гайани та Гаїті. У 1980-і рр. Бразилія також поступово перетворилась на країну еміграції до США, Парагваю а також, Португалії та Японії. Вони раніше відправляли своїх громадян до Бразилії, а зараз самі стали приймаючими країнами для їхніх нащадків. Такі ж процеси “повернення” спостерігали й Аргентина, Уругвай та Чилі; крім того, до Європи емігрували і з Колумбії, Перу та Домініканської республіки, а до Австралію — з Аргентини, Чилі, Уругваю та Сальвадору [9, с. 181-183].

Через зниження економічних показників 1980-і рр. стали “втраченим десятиріччям” і для країн регіону на південь від африканської Сахари, де зазнали краху економічні програми та незначні досягнення попередніх років. Значну роль у спонуканні міграцій у регіоні відігравали політична нестабільність та міжусобні війни, що спонукали масштабні потоки біженців як у сусідні, так і у європейські країни – колишні метрополії: з 43 громадянських воєн, зафіксованих у світі з 1969 по 1990 рр., 17 відбувалось в Африці (Ангола, Ліберія, Мозамбік, Судан, Сомалі, Сьєра-Леоне, Руанда тощо). До прикладу, громадянська війна в Мозамбіку у 1978–1992 рр. спричинила 1.7 млн. біженців [18, с. 199]. В основі цих конфліктів лежить інтенсивний демографічний тиск та зростаюча безплідність земель, а також густота населення, що постійно зростає [2, с. 162].

Починаючи з 1980-х рр. в Азії спостерігається утворення центрів локальної імміграції та еміграції одночасно. Це Японія, Гонконг, Сінгапур, Корейська республіка, Тайвань, Китай. У 1980-х – 1990-х рр. збільшується обсяг еміграції з азійських країн. На початку 1990-х серед канадських іммігрантів більше половини, серед іммігрантів США — від 1/3 до 4/5, а серед іммігрантів Австралії — від половини до 4/5 приїхали з Азії. Найбільша кількість серед цих мігрантів були вихідцями з Китаю та Індії. На 1990 р. близько 30,7 млн. (до порівняння: у 1980-му їх було 22 млн., що на 40% менше) китайців проживало за межами Китаю (мається на увазі, що Китай включає Гонконг, Макао та Тайвань). Кількість індусів, що емігрували за океан, оцінюють від 10 млн. до 20 млн. Тільки в США населення азійського походження за це десятиріччя зросло від 3,5 до 7,3 млн. осіб. Крім Північної Америки, приймаючим регіоном для іммігрантів з Китаю, Індії, Пакистану, Бангладеш стала також Західна Європа (зокрема, Британія, Швеція та інші країни ЄС) [10].

У 1980-х – 1990-х рр. крім міграції з інших частин світу в Європі спостерігались і внутрішньоєвропейські міжнародні міграції: мається на увазі так звана міграція Схід–Захід. Згаданий напрямок з’явився починаючи з кінця 1980-х рр. коли громадяни країн Центральної та Східної Європи (ЦСЄ) отримали можливість без особливих перешкод виїжджати за кордон. Потік іммігрантів зі Східної Європи на початок 1990-х рр. перевищив потоки біженців з Півдня (за винятком імміграції до Італії та Іспанії), але згодом зменшився в обсязі. Найбільше іммігрантів з ЦСЄ приймала Німеччина (від 2/3 до 3/4). Можна виділити чотири суб-потоки “Схід–Захід”: туристи; сезонні працівники; етнічні мігранти (у 1989-1998-х рр. 2,6 млн. етнічних німців повернулось в основному з Польщі, Румунії та колишнього СРСР; 1,2 млн. етнічних євреїв виїхало з СРСР до Ізраїлю, Німеччини та США) та біженці (близько 1 млн. з колишньої Югославії). Протягом 1980-х рр., тобто останнього десятиріччя існування СРСР в його межах основною тенденцією була міграція до Росії, хоча і інші республіки також були привабливими для іммігрантів з Центральної Азії, Казахстану та Закавказзя: це були передусім Україна (15%) та країни Балтії (10%). В 1990-х рр. Росія стала практично єдиною державою з числа учасників СНД, яка приймала значну кількість мігрантів (у 1992-1998-х рр. до Росії мігрувало близько 3,5 млн. осіб); вважається, що Росія приймала від 2/3 до 3/4 всіх емігрантів з СНД. Це були і трудові мігранти, і етнічні переселенці, і біженці з “гарячих точок” колишнього СНД (таких, як Придністров’я, Карабах). Проте з 1995 р. через війну в Чечні потоки мігрантів до Росії почали зменшуватись [8; 4].

З кінця 1940-х до початку 1990-х рр. в Європі утворилось кілька різноспрямованих потоків еміграції. Назвемо найзначніші з них: виїзд понад 5 млн. східних німців до ФРН та ще 2,4 млн. етнічних німців з Чехословаччини, Румунії, СРСР та Югославії також до ФРН; еміграція 1,25 млн. євреїв з Румунії та Радянського Союзу до Ізраїлю та США; виїзд інших етнічних та релігійних меншин із СРСР у різних напрямках (170 тис. вірмен, етнічних греків, п’ятдесятників); політична еміграція 200 тис. угорців після повстання в Угорщині, 160 тис. з Чехословаччини після вторгнення туди радянських військ у 1968 р., 250 тис. поляків після запровадження у Польщі у 1981 р. надзвичайного стану; економічна еміграція близько 1,3 млн. югославських робітників та членів їх сімей в Австрію, Францію, Німеччину, Італію, Швецію та Швейцарію, викликана економічним бумом у Західній Європі та 1 млн. 700 тис. поляків у 1980-і рр. у пошуках роботи на Захід; від’їзд у

1980-ті рр. з усіх країн Центральної та Східної Європи та СРСР 400 тис. осіб у пошуках притулку. В цілому в період з 1950 по 1983–1991 рр., коли відбулися “оксамитові” революції, з Центральної, Східної Європи та СРСР виїхало близько 12–13 млн. осіб у напрямках до сусідніх країн або інших регіонів [7, с. 56].

За даними ООН, з 1965 по 1990 рр. кількість людей, що поселились за межами країни свого народження, збільшилася з 75 до 120 млн. (100 млн. з них переїхали легально) Це складає близько 2% населення всього світу на 1990-ий рік. В 1990-х спостерігався найбільший ріст показників міжнародної міграції і на 1997 рік їх уже налічувалось 135-140 млн.. На цей час 90% мігрантів всього світу проживали у 55 країнах, а 55% з них були міжнародними мігрантами, що рухалися між країнами, які розвиваються [6, с. 34; 15, с. 294].

Причинами найбільших потоків біженців у 1990-х рр. були такі події, як війна у колишній Югославії, яка дала близько 1,8 млн. біженців; етнічні конфлікти у Бурунді та Руанді (1,2 млн.); громадянська війна в Сомалі (865 тис.); етнічний конфлікт в Ефіопії, що супроводжувався відокремленням Еритреї (835 тис.); війна у Нагірному Карабаху та громадянська війна в Анголі (555 тис. та 405 тис. відповідно) [18, с. 198–199]. Крім того, це були політичні репресії проти курдів у Туреччині, громадянські війни в Таджикистані та Афганістані, сепаратистський рух у Чечні та війна, спричинена російськими репресіями в регіоні, етнічні чистки та наступна війна у югославському Косово [18, с. xii].

Міграційні потоки 1990-х рр. були спричинені також економічними і соціально-політичними чинниками. Серед них назвемо погіршення екологічної ситуації та несприятливі політичні умови на Кубі та Гаїті; розпад Радянського Союзу, що призвів до утворення нових незалежних держав, економічних трансформацій всередині цих держав і, відповідно, до появи численних економічних мігрантів. До цього ж привело відкриття економічного простору Західної Європи для вихідців з країн Південно-Східної та Центральної Європи. Тільки з 1991 по 1993 рр. із країн Центральної та Східної Європи і СРСР виїхало у напрямку більш розвинутих країн й не повернулося 2,3–2,7 млн. осіб [7, с. 56].

У зв'язку зі збільшенням кількості мігрантів у Західній Європі та інших розвинутих державах, а також постійною тенденцією до їх зростання у 1990 р. було прийнято Міжнародну конвенцію для захисту прав працюючих мігрантів та їхніх сімей, в якій було врегульовано їх правовий статус. У тексті проголошується, що Конвенція діє для всіх працівників-мігрантів без будь-яких винятків за ознаками статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії чи переконань, політичних чи інших поглядів, національного, етнічного чи соціального походження чи за будь-якою іншою ознакою за винятком випадків, що передбачають інше. Конвенція застосовується впродовж усього процесу міграції працівників-мігрантів і членів їх сімей, котрий включає їх підготовку до міграції, виїзд, транзит і весь період переміщення або, використання або здійснення на рівних засадах прав людини і основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній або інших галузях суспільного життя [16, с. 204-210; 7, с. 49].

Повертаючись до згаданих вище історичних видів міграції, можна узагальнити, що перший (переселення кочових племен та народів) був боротьбою за виживання, тобто, пошуку більш родючих земель та більшої кількості природних ресурсів. Другий історичний вид міграції (експансія зрілих соціальних систем) можна назвати “боротьбою за процвітання”. Мається на увазі процвітання великих держав і боротьба між ними за економічний та політичний вплив на міжнародній арені. Для досягнення цієї мети і проводилась колонізація менш розвинутих регіонів, що супроводжувалось міграцією спочатку країн метрополій до колонізованих регіонів, а згодом й у протилежному напрямку.

Розглянувши міграційну історію середини XIX – кінця XX ст. (нижня хронологічна межа обґрунтована на початку статті), пропонуємо виділити ще один історичний (сучасний) вид міграції у додаток до двох уже виділених В. Іноземцевим. Таким видом доцільно вважати міграцію *диверсифіковану*, тобто розгалужену за причинами, наслідками, об’ємом міграційних потоків, географією країн еміграції та імміграції, відстанню, способами реалізації, повторюваністю, добровільністю, тривалістю та правовим статусом. Також варто зазначити, що саме в межах згаданого історичного періоду відбулось певне “впорядкування” міграційних процесів. Це стосується перш за все фіксації міжнародної міграції як такої, створення державних та міжнародних систем обліку міграції, вироблення нової гілки внутрішньої та зовнішньої політики держав — міграційної політики та створення цілої низки міжнародних організацій, що займаються широким діапазоном проблем, пов’язаних з міжнародною міграцією та мігрантами — її суб’єктами. Якщо раніше міграція була в основному груповою та організованою, то новий вид міграції передбачає переважно осібну або сімейну (лише іноді групову) міграцію з метою “процвітання” або “виживання” окремих осіб чи груп осіб. Це пошуки кращого життя в економічно більш розвинених державах, а також втеча від різного роду загроз та переслідувань (політичних, ідеологічних, економічних, екологічних, етнічних, расових, гендерних тощо). В межах третього виду міжнародної міграції варто виділити наступні хронологічні етапи: 1) до Першої світової війни — переважно економічна міграція з Європи до Північної та Південної Америки та внутрішньорегіональні міграції внаслідок Балканських воєн і розпаду Османської імперії; 2) міжвоєнний період — це великою мірою внутрішньоєвропейська економічна міграція (зі Сходу на Захід Європи) та до США а також міграція до Франції біженців через війну в Іспанії та переслідуваних неарійців з Німеччини; останні у значних кількостях також скеровувались до Палестини; 3) післявоєнний період — в основному етнічні та політичні, переважно примусові переселення всередині Європи та економічні — за її межі до Північної та Південної Америки і Австралії; 4) від 1960-х рр. до сучасності — переважно економічні міграції всередині регіонів до країн з найбільш розвинутою економікою — регіональних лідерів (країни ЄС, “Азійські Тигри”, ПАР, країни Перської затоки, Аргентина, Венесуела, США, Канада); традиційна, тепер уже, міграція з різних регіонів до США, Канади, Австралії, причому поступово збільшується частка іммігрантів з Азійського континенту у ці країни; міграція до колишніх європейських метрополій з країн Азії та Африки; політична міграція та міграція біженців з “гарячих точок” — В’єтнам, Афганістан, Близький Схід, африканські країни (Ангола, Мозамбік, Ефіопія, Руанда, Сьєра-Леоне, Сомалі), Південна та Центральна Америка (Чилі, Куба, Гаїті), спочатку Східна Європа (Угорщина,

Чехословаччина), а потім колишній Радянський Союз (Карабах, Придністров'я, Чечня) і колишня Югославія Пакистан, Східний Тимур, Ірак.

<i>Види соціальних систем</i>	<i>Типи суспільств</i>	<i>Історичні види міграції</i>	<i>Етапи глобалізації</i>
Прості соціальні системи	Традиційне (домодерне)	Переселення кочових племен та народів	=
Складні соціальні системи	Індустріальне (модерне)	Зовнішня експансія зрілих соціальних систем	Географічних відкриттів (кін. XV – сер. XIX ст.)
		Диверсифікована міграція	Політико-правових та економічних змін (поч. XX – кін. XX ст.)
Складні соціокультурні суперсистеми	Постіндустріальне (постмодерне)		Інформаційного та культурного обміну (від кін. XX ст)

Таблиця 1.

(Співвідношення історичних видів міграції, етапів глобалізації з типами суспільств та видами соціальних систем).

В історичному розрізі виділяють три типи суспільств: традиційне (домодерне), в якому ще немає чіткого розділення культурного та соціального; індустріальне (модерне), в якому культура стає дедалі більше самостійною та постіндустріальне (постмодерне) в якому і соціальні, і культурні чинники врівноважуються і формують соціокультурну реальність, яка характеризується глибоким взаємопроникненням культурних та соціальних процесів і явищ. Якщо розглядати ці типи суспільств із системно-еволюційної точки зору, то традиційні суспільства творили прості соціальні системи, які зароджувалися, розвивалися й зникали спонтанно, хаотично, під впливом багатьох зовнішніх чинників (у тому числі й міграцій). У цих суспільствах культура ще займала суто вторинне, несамостійне місце в соціумі а його структура була мало диференційованою і прошарок еліти – не чисельним. Прості системи поступово перетворюються на складні (індустріальні суспільства), де зростає вплив культури на соціальні процеси, явища і відносини, але міра її суспільного значення залишається ще недостатньо високою; зовнішні впливи втрачають визначальне значення; соціальна структура ускладнюється, стає більше ієрархізованою. В другій половині XX ст., починається перетворення складних соціальних систем, на складні соціокультурні системи, в яких формується соціокультурна реальність і які самовідтворюються та саморегулюються на основі певних культурних програм і де зовнішні впливи зведені до мінімуму [20, с. 45-46].

Звертаючись до *Таблиці 1.* бачимо, що періоду існування традиційних суспільств відповідає перший історичний вид міграції, періоду індустріальних суспільств — другий вид, а також, перші три періоди третього історичного виду міграції. Крім того, у цей час зароджуються процеси глобалізації⁴ і перші два її етапи також характеризують період існування індустріальних суспільств. Сучасний період складних соціокультурних систем і постіндустріальних суспільств у сфері міграції

⁴ В науковій літературі під **глобалізацією** переважно розуміють *рух до об'єднання і уніфікації, що зачіпає усі сфери життєдіяльності людини* [19, с. 35-36].

характеризується останнім періодом її третього історичного виду та останнім на сьогодні етапом глобалізації.

Соціологія від своїх початків у 30-40 рр. XIX ст. і до 1980-х рр. XX ст. вивчала одне суспільство в його національно-державних територіальних кордонах, тоді як під впливом глобалізації твориться всесвітнє мега-суспільство, а національні кордони руйнуються. Тому нині розвивається і діє соціологія, яка вивчає таке міжнародне суспільство, що формується у світі під дією процесів глобалізації і міжнародної міграції як її складової.

Література

1. *Адеподжу А.* Взаимосвязь между внутренней и международной миграцией: африканская действительность // *Международный журнал социальных наук.*— 1999.—№ 024.— С. 101-111.
2. *Адеподжу А.* Региональные и локальные перспективы. Проблемы и новые тенденции международной миграции в Африке южнее Сахары // *Международный журнал социальных наук.*— 2001.—№ 032.— С. 161-175.
3. *Гринда Н.* Геополітичні та економічні чинники міграції біженців у ХХ столітті // *Вісн. Львів. ун-ту. Серія Міжнародні відносини.*— 2000.— № 2.— С. 28–31.
4. *Зайончковская Ж.* Региональные и локальные перспективы. Новые тенденции миграции в странах Содружества Независимых Государств // *Международный журнал социальных наук.*— 2001.—№ 032.— С. 117-130.
5. *Иноземцев В.* Иммиграция: новая проблема нового столетия (Историко-социологический очерк) // *Социологические исследования.*— 2003.— № 4.— С. 64-72.
6. *Каслз С.* Глобальные тенденции и проблемы. Международная миграция в начале XXI века: глобальные тенденции и проблемы // *Международный журнал социальных наук.*— 2001.—№ 032.— С. 27-42.
7. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): *Енциклопедія / Упоряд. Ю. І. Римаренко; За ред. Ю. Римаренка.*— К.: Довіра, 1998.— 912 с.
8. *Окольски М.* Региональные и локальные перспективы. Новые тенденции и основные проблемы в международной миграции: перспективы Центральной и Восточной Европы // *Международный журнал социальных наук.*— 2001.—№ 032.— С.101-116.
9. *Пеллегрини А.* Региональные и локальные перспективы. Тенденции международной миграции в Латинской Америке и странах Карибского бассейна // *Международный журнал социальных наук.*— 2001.—№ 032.— С.—177-192.
10. *Скелдон Р.* Региональные и локальные перспективы. Тенденции международной миграции в азиатском и тихоокеанском регионах // *Международный журнал социальных наук.*— 2001.— № 032.— С.—143-159.
11. *Тимур С.* Изменение тенденций и основные проблемы международной миграции: обзор программ ЮНЕСКО // *Международный журнал социальных наук.*— 2001.—№ 032.— С.— 9-25.
12. *Brozek A.* *Polityka imigracyjna w państwach docelowych emigracji polskiej (1850–1939) // Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII–XX w.) / pod red. A. Pilcha.*— Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe, 1984.— 537,[3] s.
13. *Collinson S.* *Europe and International Migration.*— London; New York: Pinter Publishers, 1994.— xiv + 210 p.
14. *Convention Relating to the Status of Refugees, 1951 // Basic Documents on Human Rights / Ed. by I. Brownlie.*—3rd Edition.— Oxford: Clarendon Press, 1994.— P. 64–81.
15. *Huntington S. P.* *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego.*— Warszawa: Warszawskie Wydaw. Literackie, 2000.

16. International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Their Families, 1990 // Basic Documents on Human Rights / Ed. by I. Brownlie.—3rd Edition.— Oxford: Clarendon Press, 1994.— P. 204–238.

17. *Kolodziej E.* Wychodstwo zarobkowe z Polski 1918–1939: Studium nad polityka emigracyjna II Rzeczypospolitej.— Warszawa, 1982.— S. 122–128.

18. Migrants, Refugees, and Foreign Policy: US and German Policies toward Countries of Origin / Ed. by R. Münz and M. Weiner.— Providence; Oxford: Berghahn Books, 1997.— xvi + 368 p.

